

ДОКУМЕНТАЛЬНІ Й ЕПІСТОЛЯРНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ БАТОЗЬКОЇ БИТВИ

У статті охарактеризовано особливості джерельної бази Батозької битви в цілому, структуровано документальні й епістолярні джерела в окремі групи й визначено їхню інформаційну цінність.

Ключові слова: Батозька битва, джерела, розпорядча документація, дипломатична кореспонденція, епістолярії, конфесати (зізнання полонених).

Документальні й епістолярні джерела Батозької битви не ставали предметом спеціального дослідження ні в українському, ні в польському джерелознавстві. Їх окремих сторін торкалися у своїх працях М. Грушевський, В. Длуголенцький, Л. Кубаля, Ю. Мицик, Т. Цесельський й ін. історики. Проте продовжує існувати потреба відтворення цілісної картини інформаційної цінності названих груп джерел для з'ясування перебігу цієї важливої події визвольних змагань українців доби гетьманату Б. Хмельницького.

Як на мій погляд, в історіографії витворилося щонаймеш 7 концепцій (4 українських і 3 польських) Батозької битви, деякі з яких мають істотні відмінності. Їх чисельність зумовлена не стільки різними методологічними засадами проведення досліджень й трактуваннями події, породженими особистісними особливостями вчених, скільки існуючим станом джерельної бази. Вона має кілька особливостей:

По-перше, мізерна кількість свідчень безпосередніх учасників битви – виявлено 3 з польської (листи), 1 з української (зізнання) й 1 з татарської (зізнання) при відсутності реляцій та щоденників. Вони не можуть йти у жодне порівняння з масивом джерел про Пилявецьку, Зборівську, Берестецьку й інші битви. Постає запитання, чому? Відповідь на нього частково знаходимо у листі з Варшави від 23 червня 1652 р. А. Гізицького до аноніма. Він наголошував на тому факті, що до цього часу «нічого певного не знаємо про те, яким чином» стався погром війська, бо не має «жодної достовірної і ретельної відомості». Адже «ці всі, котрі на виведенні війська з обозу в поле наполягали, **відразу ж утекли** (виділено мною – В. С.). Від них самих про гетьмана й інших допитатися, куди вони поділися, не можна, бо і самі не знають. Коли їх почали розпитувати про це, то одні стверджують, що убиті, другі – що до ув'язнення потрапили разом з іншими, де утримуються, треті розповідають, що при піхоті в облозі обороняються, як лише можуть...»¹. Таким чином, ті, котрі втекли й залишилися у живих, нічого не могли розповісти чи написати, бо самі нічого не знали про хід битви, а ті, котрі взяли у ній участь, або полягли, або потрапили до полону. Котрим пощастило врятуватися від смерті у ньому 3-4 червня й відкупитися від татар, після пережитого нервового потрясіння описувати побачене явно не хотілося. Правда, не виключаю того, що могло існувати

небагато реляцій й щоденників, але вони або не збереглися до нашого часу, або ще залишаються невиявленими дослідниками. Помітно більше джерел існує про причини й передумови поновлення воєнних дій.

По-друге, майже не збереглося джерел, які б були створені в українському середовищі борців за незалежність (старшин, козаків, духовенства, поспільства тощо). А відтак переважно доводиться мати справу з джерелами, творцями яких були представники польської й української шляхти, католицького духовенства, жовнірства, котрі вкрай вороже відносилися до визвольних змагань українців й відповідним чином трактували події. За такої обставини по-крупинці (як на золотих копальнях) доводиться відшукувати інформацію про участь у битві української сторони. Закономірним наслідком існуючої ситуації з джерельною базою стає неминучість висунення значної кількості припущень й гіпотез, що зрозуміло, не може не впливати негативно на ступінь достовірності висловлених міркувань.

Виявлені джерела можна поділити на такі групи: розпорядча документація владних структур й станово-представницьких органів; дипломатична кореспонденція; епістолярії; новини, повідомлення й авізи; розмови й визнання полонених українців і татар; матеріали місцевого діловодства Росії; мемуари, літописи й хроніки; історичні праці другої половини XVII ст.; картографічні джерела; тогочасна поезія й усна народна творчість. Стисло охарактеризуємо значимість для вивчення проблеми, тих із них, які стали предметом дослідження у даній розвідці.

I. Розпорядча документація владних структур й станово-представницьких органів козацької України й Корони

За об'ємом – це незначна кількість документів, витворених у канцеляріях органів влади. Вона торкається висвітлення внутрішньої політики українського і польського урядів напередодні й після Батозької битви. Серед них звертає увагу на себе універсал (на жаль, сумнівного змісту) Б. Хмельницького (3 квітня 1652 р.) до Війська Запорозького з наказом старшинам, козакам і ляхам-побратимам готуватися до війни, аби «наш народ з цієї неволі міг видертися...». Закликав лагодитися до неї і посполитих: «а й щоб кожен простий чоловік ще до Великодня забезпечив себе усім, що на війні потрібно, особливо харчем»². Універсал прилуцького полковника Я. Воронченка від 28 травня 1652 р. про негайний збір козаків до табору під Миргородом розкриває механізм мобілізації козацьких полків, особливість якого полягала у залученні до їхнього складу посполитих (як і в згаданому вище гетьманському універсалі): «абысте вы як нарыхлей поспешали, не только реестровые, але и нереестровые: абы добрый молодец из добрым оружием – рад прииму за товаришов»³. 10 березня Ян Казимир своїм універсалом затвердив чинність Білоцерківського договору. А його універсали від 12 та 23 червня до урядовців, шляхти й війська проливають світло на заходи польського уряду, спрямовані на організацію спротиву наступаючим українсько-татарським військам після отримання ними перемоги під Батогом⁴. Інструкція послам на мальборський сеймик і на

вальний сейм від 23 червня містить інформацію про діяльність М. Калиновського у першій половині 1652 р., ухвалення майбутнім сеймом Білоцерківської угоди, характер відносин з Московією й Портою тощо⁵.

II. Дипломатична кореспонденція

Особливу цінність мають листи й інструкції послам, підготовлені у канцелярії Б. Хмельницького. Так, в одному з них – від 25 лютого до короля – наголошував на зловживаннях з боку жовнірів, які породжували спротив з боку козацтва й поспільства. Застерігав, що, якщо він не буде «цих боягузливих і буйних вершників» тримати «у шорах і на повіді», то «цього року не обійдеться без заколоту, а все це або на згубу Русі, або на біду полякам...»⁶. В іншому – від 12 березня – наголошував на труднощах негайної підготовки козаків до виправи супроти Порти, до яких зараховував важке становище значної частини козаків Війська Запорозького, оскільки вони, згідно договору, змушені були залишити з сім'ями домівки і «перебувають тепер біля міст, під відкритим небом або у поганеньких куренях»⁷. У неопублікованій інструкції гетьмана посланцю до київського воеводи А. Кисіля С. Савичу (вочевидь від 12 березня) зазначалося на які, власне, чинники слід звернути увагу воеводи, аби переконати того у неможливості швидкої підготовки морського походу проти Туреччини⁸. Воднораз він мав засвідчити відмову гетьмана від наміру оженити сина на доньці В. Лупу.

У листах до коронного канцлера й брацлавського воеводи від 24 червня Б. Хмельницький зупинився на причинах поновлення воєнних дій й сформулював вимогу визнати існування козацької України, інакше «земля й. королівської милости буде знищена, а ми, втративши всяку надію на ласку... будемо шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили, яка зможе нас захищати»⁹. Його переписка з А. Кисілем на початку 1652 р. дозволяє глибше збагнути складнощі запровадження на постій польських підрозділів на терени Чернігівського воеводства та Вишнівеччини (Київського воеводства)¹⁰. Гетьманський лист від 27 травня до путивльського воеводи Ф. Хілкова засвідчує, що він вирушив у похід не до Молдавії, а проти поляків, що підтверджував і писар Війська Запорозького І. Виговський у листі до цього ж воеводи¹¹. 3 червня Б. Хмельницький повідомив Ф. Хілкова про розгром польського війська й небезпеку нового наступу ворога¹².

Вивчення статейного списку російських послів до Криму Коптева й Ушакова проливає світло на характер відносин козацької України з ханством, дозволяє вияснити час виступу нурадин-султана на допомогу Б. Хмельницькому¹³. Занотоване в кінці 1652 р. російськими послами у Криму Хом'яковим і Клочковим визнання татарського осавула Маметші про власну участь у Батозькій битві дозволяє уточнити відомості інших джерел про час вступу у неї татар нурадин-султана й зміст домовленостей останнього з Б. Хмельницьким про долю полонених¹⁴. Донесення папського нунція Д. Торреса до Ватикану та його листи до кардиналів несуть

додаткову інформацію про потенційні можливості збільшення весною 1652 р. чисельності козаків до 100 тис. осіб, розіслання гетьманом таємних універсалів до козаків і селян, пошуку ним союзників в особі Криму, Порти й Московії, розгром 20 тис. польського війська під Батогом¹⁵.

III. Епістолярії, новини, повідомлення й авізи

Це найбільш чисельна група джерел, що зберігає найціннішу інформацію про причини поновлення воєнних дій, передумови, хід і наслідки Батозької битви. На жаль, не збереглося жодного листа, автором якого була б особа, котра брала участь у боротьбі на українській стороні. Епістолярну спадщину, що збереглася, можна поділити на дві групи: офіційну й напівофіційну переписку та приватну. Їхній інформаційний потенціал нерідко доповнює одна одну, що дозволяє хоча б контурно окреслити політичні й військово-стратегічні плани польських владних структур й військового командування. Чого не можна сказати про українську сторону. Доводиться по крихті збирати джерельний матеріал (переважно опосередкований), на основі якого можна формулювати лише ті чи інші припущення й гіпотези. І не більше!

В офіційній переписці особливо важливу інформацію містять листи короля, польного гетьмана й київського воєводи. Так, Ян Казимир 9 червня повідомив литовського урядника Л. Сапігу про одержання відомостей щодо розгрому польського війська й подав стисло характеристику (на основі листа одного з учасників битви) перебігу подій під Батогом¹⁶. М. Калиновський у листі від 23 березня до короля проінформував того про конфлікт у Лівобережжі королів С. Маховського та Г. Войниловича з козаками, який помітно ускладнив відносини з Б. Хмельницьким. Відзначав ненадійність останнього, котрий «випищиків від підданства і стацій захищає»¹⁷. Цього ж дня сповістив сенаторів про загрозу збереженню міцного миру з Військом Запорозьким, що постає з його союзу з Кримом та підтримування ним дипломатичних відносин з іншими країнами¹⁸. Вочевидь у кінці березня – першій декаді квітня він відправив Яну Казимиру «Пункти...», в яких ґрунтовно висвітлив важке становище війська через брак коштів і дезертирство, наслідки потужного опришківського руху у Поділлі, доброзичливі відносини Б. Хмельницького з Молдавією і Кримом¹⁹. Листи А. Кисіля у лютому до короля сповнені інформації про складнощі утримування війська у Брацлаві через розорення населення краю, необхідність збереження козацьких вольностей аби уникнути пошуку ними причин для зірвання миру й порозуміння з татарами²⁰. Його лист від 1 травня до канцлера А. Лещинського промовляє про наміри домогтися виведення польського війська з Лівобережжя й розташування табору на межі між Брацлавщиною й Поділлям. Пропонував розташувати на постійне перебування у козацькій Україні 8-10 тис. корпусу вояків для підтримання миру²¹. Анонімний військовий стражник 28 березня сповістив невідомого ротмістра про погром у Лівобережжі козаками королівки Семашка з полку Г. Войниловича²².

Приватне листування, новини, повідомлення й авізи проливають світло (правда, далеко не в повній мірі) на найважливіші сторони досліджуваної проблеми. Наприклад, листи М. Жабокрицького (8 квітня)²³, П. Жуковського (8 квітня)²⁴, аноніма (18 травня)²⁵, військового стражника (28 березня)²⁶, Любавського (22 березня)²⁷, М. Длуського (4 травня)²⁸, Грабовського (22 травня)²⁹, аноніма (початок червня)³⁰ й деяких інших осіб несуть інформацію про наростання невдоволення населення козацької України діями польських підрозділів і політикою Б. Хмельницького, оформлення серед козаків і старшини опозиції до гетьмана та її розгром, перебування в складі польського війська витворених М. Калиновським брацлавського, уманського і кальницького полків тощо. У листах старости жидачівського (кінець квітня)³¹, М. Собеського (30 травня)³², М. Яскульського (4 червня)³³ знаходимо вкрай важливу інформацію про час виступу польського війська з-під Брацлава та його прибуття на батозьке урочище, місцезнаходження розташування табору, тривогу у Поділлі на початку червня у зв'язку з появою татар й українських вояків.

Зрозуміло – найбільшу джерельну цінність мають листи, в яких є опис битви в цілому чи її деяких сюжетів. Їх збереглося зовсім мало. У двох з них: М. Длужевського (М. Гечинського) до канцлера (бл. 3 червня) та невідомого автора до Я. Міхаловського (12 червня) подано перебіг подій 1-2 червня в цілому. В інших: новини 14 червня аноніма зі Львова, лист О. Гізицького від 23 червня до аноніма, новини кінця липня – початку серпня й авізи від поручника Вілчковського 10 липня несуть у собі інформацію про окремі деталі. Зокрема, М. Длужевський (М. Гечинський) (учасник битви) констатував, що сутички 1 червня з татарами 3-х полків польської кінноти тривали до вечора й завершилися відступом поляків до табору. Стверджував, що наступного дня Б. Хмельницький по полудні здійснив наступ з такою силою, що й години не могли протриматися. Подає відомості про спосіб захоплення українцями редутів, зайнятих іноземними піхотинцями. Звернув увагу на надмірні розміри табору, через що «його і сто тисяч ледве б оборонило», стан його захисту³⁴. Не все ясно з авторством цього листа. Він зберігся під прізвищами двох осіб: М. Длужевського та М. Гечинського. Між ними існують незначні відмінності, які, на мою думку, не дають підстав вважати (до чого схиляється В. Длуголенцький³⁵), що вони написані різними вояками. Це один лист, але можливо, при переписуванні з оригіналу вкралася помилка з ідентифікацією його автора. Не меншу, а, можливо, й більшу інформаційну цінність має лист анонімного автора (залишається неопублікованим), написаний, за його визнанням, у формі «справжньої реляції» на основі оповідей кількох жовнірів-шляхтичів («недобитків») та понад десятка обозних слуг. Таким чином, цей лист становить собою своєрідний опис битви сконструйований на основі отриманої інформації щонайменше півтора десятка осіб, котрі знаходилися в різних місцях польського табору й були учасниками різноманітних подій битви. Він сповіщає про наступне. По-перше, фіксує факт отримання М. Калиновським гетьманського листа із застереженням про

просування у напрямку польського табору сина Тимоша «зі свавільними козаками-виписицями і з ордою татарською» й порадою аби поводитися обережно. По-друге, розіслані цього дня польним гетьманом роз'їзди не змогли принести інформації щодо противника, бо «козаки реєстрові» перекрили всі шляхи. По-третє, сутички з татарами 1 червня тривали з передполудня до вечора. По-четверте, вночі жовніри сипали редути й шанці, а «козаки зайшли їм у тил...», про котрих наші не знали». По-п'яте, зі світанку 2 червня, татари почали зачіпні сутички з поляками, в яких зазнали невдачі. По-шосте, під час боїв з татарами українці вдарили на табір з тилу і бій з німецькою піхотою тривав упродовж 3 годин («нічого не було видно – лише вогонь»). По-сьоме, татари, котрі відступали, разом з козаками перейшли в контрнаступ й змусили поляків відійти до табору, до якого з тилу уже увірвалися козаки. По-восьме, збагнувши, що українці уже в таборі, польська кіннота «пішла врозтіч». По-дев'яте, чисельність польського війська складала 12 тис. жовнірів³⁶.

У листі О. Гизицького знаходимо інформацію про відсутність у Варшаві правдивих відомостей про Батозьку битву й наявність суперечливих даних. Він наголошує на тому, що ініціатори виведення війська з табору в поле втекли на початку бою, тому нічого певного не знають про його перебіг³⁷. «Авізи» від 10 липня Вілчковського доповнюють відомості інших джерел про вчинену розправу над польськими в'язнями³⁸. «Новини з України» кінця липня – початку серпня повідомляють про долю М. Калиновського та наслідки погрому поляків³⁹.

IV. Зізнання й розмови полонених українців і татар

Джерел цієї групи всього два, проте вони дозволяють уточнити окремі епізоди Батозької кампанії українців і татар та успішної діяльності української розвідки. Так, інформація полоненого козака уманського полку О. Савронова, попри вельми баламутний запис його зізнання, дозволяє вяснити полки, якими керував Тиміш, характер стосунків гетьманича з батьком, позицію більшої частини польських кіннотників тощо⁴⁰. Зміст розмови татарських в'язнів у польському полоні (десь 9-10 червня) засвідчує існування у Б. Хмельницького добре налагодженої мережі розвідників, котрі вчасно повідомляли йому про справи у Польщі, ухвалили сеймів і короля; існування планів у нього оволодіти Кам'янцем, аби передати місто султану⁴¹.

V. Матеріали місцевого діловодства Росії

Цю групу джерел становлять відписки порубіжних з Україною воєвод вищим владним інстанціям, в основі яких часто знаходилися «расспросные речи» («розпитувальні розмови») українців й інших осіб, котрі з'являлися у порубіжних містах, які протоколювалися у присутності воєвод чи піддядчих⁴², а також інформація відвідувачів (розвідників), котрі поверталися з України, виконавши своє завдання. Вона є надзвичайно важливою для осмислення настроїв різних груп українського суспільства весни й

літа 1652 р., змісту виступів козаків і посполитих супроти політики Б. Хмельницького й репресій останнього стосовно опозиційно налаштованих старшин, причин масового переселення українців на терени Московії, початкового етапу походу українсько-кримських військ під Батіг тощо. Наприклад, відписки царю, у Посольській і Розрядній прикази севського і путивльських воевод упродовж лютого-березня промовляють про переселення до Росії тисяч осіб, зумовлене утисками з боку «поляків»⁴³. Відписка царю путивльських воевод у кінці травня містить важливі відомості про квітневу Корсунську комісію представників гетьмана та, вочевидь, М. Калиновського для розгляду справи про сутички між козаками і жовнірами, страту Б. Хмельницьким групи старшин, невдоволення цим актом частини козаків Лівобережжя, котрі обрали гетьманом Вдовиченка⁴⁴. Кам'янський воевода із розпитувальних розмов у середині травня довідався про скликання гетьманом старшинської ради для обговорення питання укладення «вічного миру» з «ляхами», проведення ним мобілізації полків, що мали зосереджуватися у Полтаві⁴⁵. Унікальні дані про виступ гетьмана у Батозький похід, маршрут просування українсько-татарських військ, їхню чисельність містить відписка від 15 червня путивльського воеводи Ф. Хілкова до Посольського приказу⁴⁶.

Отже, найбагатшою й найціннішою групою джерел для дослідження Батозької битви є епістолярії, особливо створені учасниками самої події. Разом з документальними джерелами вони дозволяють розкрити основні причини й передумови битви та перебіг її головніших подій.

Примітки

1. Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ). ВР – Спр. № 147. – Арк. 225. Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 6525.
2. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ) / Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 630.
3. Універсали Богдана Хмельницького (далі – УБХ) / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – С. 265.
4. Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Ф. 465. – Спр. № 31. – Арк. 183; Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР – Ф. 5. – Спр. Осолінських № 5768/І. – Т. ІІІ. – Арк. 71; Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К.: Наукова думка, 1965. – С. 636-637; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПМК). – К., 1898. – Т. ІІІ. – С. 167.
5. Державний архів у Гданську (далі – ДАГ). – Спр. № 300. 29/137. – Арк. 40-43.
6. ДБХ. – С. 251-252.
7. Там само. – С. 257-258.
8. Бібліотека Ягеллонського університету (далі – БЯУ). ВР – Спр. №3595. – Без пагінації (далі – б. п.).
9. ДБХ. – С. 266-268.
10. Там само. – С. 260; Архів Інституту історії України НАН України (далі – АІІ). – Оп. 3. – Спр. № 10. – Арк. 247.

11. ДБХ. – С. 261.
12. Архів головний актів давніх (далі – АГАД). – Ф. 553. – Від. VI. – Скринька № 36 і 37/1. – Арк. 775-779, 805.
13. Національна бібліотека України НАН України ім. В. Вернадського (далі – НБУ). ІР. – Ф. II. – Спр. № 15425-15487. – Арк. 117-119.
14. Там само. – Арк. 123-124.
15. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ). – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 62. – Арк. 2-16.
16. ЛНБ. ВР. – Ф. 103. – Спр. Сапігів № 149 / Прох. VII. – Тека VII. – № 42.
17. Там само. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 575-576.
18. ДОВ. – С. 635.
19. ДАГ. – Спр. № 300. 29/136. – Арк. 359-360 зв.
20. ЛНБ. ВР. – Ф. 141. – Спр. Чоловських № 294/II. – Арк. 469-470; ПКК. – Т. III. – С. 155-157.
21. ДОВ. – С. 642-643.
22. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 169-170; БН. ВМФ. – № 6706.
23. ДОВ. – С. 639-640.
24. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 451. – Арк. 13-14.
25. ПКК. – Т. III. – С. 160.
26. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 169.
27. Rawita-Gawroński F. Sprawy i rzeczy Ukrainińskie. – Lwów, 1914. – S. 132-133.
28. ДОВ. – С. 645-646.
29. БМЧ. ВР. – Спр. № 146. – Арк. 182-183.
30. АГАД. – Ф. 559. – Спр. № 449. – Арк. 94.
31. ДАК. – Ф. 465. – Спр. № 41. – Арк. 233-234.
32. ЦДІАУ. – Ф. 1230. – Оп. 1. – Спр. № 346. – Арк. 2; Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – S. 345-346.
33. БЯУ. ВР. – Спр. № 3595. – Б. п.
34. Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 654-656; Grabowski A. Ojczyście spominki. – Kraków, 1845. – Т. II. – S. 82-83.
35. Długolecki W. J. Wałoh 1652. – Warszawa: Wydawnictwo Bellona, 1995. – S. 138.
36. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 581-582.
37. БМЧ. ВР. – Спр. № 147. – Арк. 285.
38. Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 2254. – Арк. 332.
39. ЛНБ. ВР. – Ф. 5. – Спр. Оссолінських № 189/II. – Арк. 587.
40. НБУ. ІР. – Ф. II. – Спр. № 13700. – Арк. 23.
41. БЯУ. ВР. – Спр. № 3595. – Б. п.
42. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – С. 153-154.
43. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах (далі – ВУР). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 196-198, 203, 206-208, 213; Історія України в документах і матеріалах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. III. – С. 230-233.
44. Історія України... – Т. III. – С. 235.

⁴⁵ НБУ. IP. – Ф. II. – Спр. № 15550-15556. – Арк. 9-12.

⁴⁶ АП. – Спр. № 10. – Арк. 277-279.

Резюме

В статті охарактеризовані особливості источникової бази Батожської битви в цілому, структуровані документальні та епістолярні джерела в окремі групи та встановлено їх інформаційна цінність.

Ключевые слова: Батожская битва, источники, распорядительная документация, дипломатическая корреспонденция, эпистолярные признания пленных).

Одержано 19 березня 2013 р.

УДК 931.1(477)(092):94(477)“16”(092)

В.В. Верстюк

ФОРМУВАННЯ М. КОСТОМАРОВИМ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ МОНОГРАФІЇ «БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ПОВЕРНЕННЯ ПІВДЕННОЇ РУСИ ДО РОСІЇ»

У статті зроблено спробу проаналізувати процес формування М. Костомаровим джерельної бази монографії «Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії».

Ключові слова: українська історіографія, історичне джерело, монографія, епістолярії, архів, хроніка, літопис.

В українській історіографії та джерелознавстві порушена нами проблема майже не досліджувалася. Окремі її аспекти (вплив харківських романтиків на вибір теми дослідження, пошук та аналіз джерел через призму романтичної історіографії, специфіка роботи в умовах заслання) знайшли висвітлення у працях О. Гончар¹, М. Грушевського², Д. Дорошенка³, М. Драгоманова⁴, Я. Козачка⁵, І. Крип'якевича⁶, В. Міхеєвої⁷, Ю. Мицика⁸, Ю. Пінчука⁹, П. Попова¹⁰, О. Яся¹¹ та інших дослідників. Разом з тим низка питань (використання історичних пісень і переказів у якості джерел при написанні монографії, вплив попередників, які займалися добою Б. Хмельницького) потребують детального аналізу.

Варто зазначити, що захоплення історією козаччини виникло у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури¹². В «Автобіографії» М. Костомаров писав: «Мені хотілося знати долю всіх народів; не менше цікавила мене і література з історичної точки зору»¹³. В січні 1837 р., по закінченню університету, Микола Іванович, під впливом юнацьких мрій та наслідуючи приклад батька, вступив до Кінбурнського драгунського полку юнкером. Однак незабаром юнак дійшов висновку про безперспективність своєї військової